

# Zoeken naar zin

## Zingeving in een pluriforme samenleving

### Wat is zingeving?

Sigmund Freud vond dat de zinvraag typisch een vraag is voor de tweede helft van het leven, als een mens last krijgt van depressiviteit. Voor hem gold dan ook dat het zoeken naar zin een vorm van pathologie is, iets ziekelijks: 'vragen naar zin is geen weg om zin te vinden, maar een symptoom van zinverlies'.<sup>1</sup> Wie zoekt naar zin zou geen gezond mens meer zijn?

Als Freud gelijk heeft zijn alle mensen ziek. Want mensen zijn nu eenmaal zinzoekers. Zij zijn dat van nature, of ze nu oud of jong zijn, gelovig of niet. Anders dan dieren vinden mensen de orde in hun wereld immers niet voorgegeven, maar moeten hem actief opbouwen en generatiegewijs in standhouden. Dat doen de mensen in hun samenleving en in hun cultuur. In de samenleving geven ze structuur aan hun onderlinge relaties, in hun cultuur verlenen ze daaraan betekenis. Onder *cultuur* verstaan we dan: 'het min of meer samenhangende geheel van voorstellingen, opvattingen, waarden en normen, die mensen zich als lid van hun maatschappij door middel van leerprocessen hebben verworven'.<sup>2</sup>

Het plekje dat elk mens in de maatschappij inneemt is, hoe normaal zijn of haar rol en de instituties waarbinnen hij of zij die rol speelt ook lijken, dus niet vanzelfsprekend, maar een produkt van menselijk handelen. Het moet daarom telkens opnieuw worden geijkt. Enerzijds moet de samenleving zichzelf telkens rechtvaardigen als zinvolle orde ten opzichte van haar leden; het individu anderzijds moet zich telkens vergewissen van de betekenis van zijn of haar rol binnen dit geheel, en vraagt naar zijn of haar identiteit. Zingeving is het antwoord van mensen op dit zoeken naar betekenis. Mensen zoeken naar een plekje voor zichzelf binnen het verband van de wereld die hen omringt, en willen hun leven binnen een betekenisvolle orde zien opgenomen.<sup>3</sup>

Zingeving geeft antwoord op de vraag 'waarom?' in de breedste zin van het woord. Van 'waarom doe ik dit?' tot

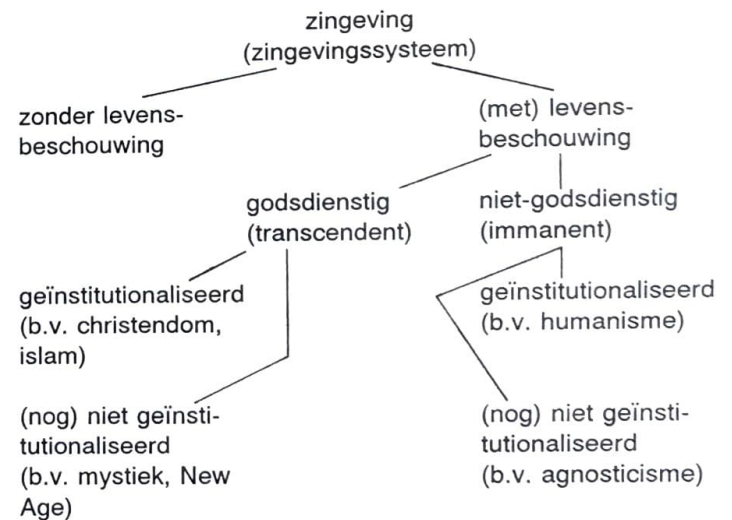
'waarom leef ik?'. Elk mens stelt zich die waarom-vragen. Heeft het artikel dat ik schrijf/lees zin? Zingeving is een alledaags gebeuren. Zelfs als wij ons daarvan niet bewust zijn, wordt de zinvraag wel beantwoord in de praktijk van ons handelen. Daaruit blijkt op welke doelen wij ons oriënteren en uit de wijze waarop wij het organiseren wordt zichtbaar welke factoren voor ons leven orde-bepalend zijn. De behoefte aan orde en oriëntatie is ons 'aangeboren', dat wil zeggen met het mens-zijn gegeven.

Niet iedereen stelt zich echter expliciet de vraag, en als men het doet stelt niet iedereen hem even indringend en verstrekkend. Voor lang niet iedereen vormen de kosmos en de eeuwigheid de zingevingshorizon; voor velen is een plek binnen de actuele horizon van het gezin of het werk voldoende. Ook heeft niet iedereen evenveel behoefte aan consistentie en duurzaamheid van zijn antwoorden er op. Voor sommigen mogen de antwoorden van vandaag haaks staan op die van gisteren en morgen weer worden ingeruild voor andere. Pas wanneer er enige samenhang in de zingeving ontstaat spreken we van een *zingevingssysteem*. Er vindt een zekere integratie van verschillende zingevingsvragen plaats.

De vraag 'waarom doe ik dit?' kan in het uiterste geval worden verbonden met de vraag: 'waarom ben ik er?' Pas wanneer mensen bij hun zingevingssysteem aan anderen een samenhangend verhaal vertellen waarmee ze een laatste, alomvattende zin aan hun leven verlenen, en wanneer ze proberen hun levenshouding naar dat verhaal te richten kunnen we spreken van een *levensbeschouwing*. Een levensbeschouwing is een leer van zijn en welzijn, die publiek voor anderen ook herkenbaar is. Die hoeft zeker niet godsdienstig te zijn: er zijn ook binnen-wereldlijke antwoorden op laatste vragen mogelijk. Als we onder godsdienst verstaan: 'de betrokkenheid op een andere, beslissende werkelijkheid' (D.C. Mulder), dan geeft een godsdienstige levensbeschouwing antwoord op de vraag naar een laatste, omvattende zin ('*ultimate meaning*') door naar een transcendente werkelijkheid te verwijzen, of althans deze werkelijkheid onder een ander, transcendent gezichtspunt te bezien. Zo kunnen we *immanente* en *transcendente* levensbeschouwingen van elkaar onderscheiden.

We moeten nu nog een laatste onderscheiding aanbrengen. Want dat levensbeschouwingen duurzaam maatschappelijke

vorm en gestalte hebben gekregen is wel regel maar geen wet: levensbeschouwingen kunnen wel en niet *geïnstitutionaliseerd* zijn. Mensen houden er bijvoorbeeld een agnostische levensbeschouwing op na, zonder zich bij het Humanistisch Verbond te willen aansluiten; de New Age-beweging draagt een sterk religieus karakter, maar is – evenals de mystiek – niet of weinig geïnstitutionaliseerd. Niet alle religie is publiek duidelijk zichtbaar, en juist in onze samenleving is er de laatste decennia een groot potentieel aan '*invisible religion*' (Th. Luckmann) ontstaan, waarbij mensen individueel of met anderen, maar in elk geval privé en informeel, hun religiositeit beleven. Het bovenstaande ziet er in schema gebracht zo uit:<sup>4</sup>



Deze onderscheidingen zijn nodig om de gebruikte begrippen te verhelderen. Ze kunnen echter tegelijk ook het pluriforme karakter van zingeving in de hedendaagse samenleving illustreren. We komen op hun kwantitatieve verhoudingen nog terug. Hier toont alleen hun klaarblijkelijke aanwezigheid al aan dat er afgezien van een inhoudelijke, ook een grote vormpluraliteit binnen zingeving bestaat (godsdienstig en a-religieus, geïnstitutionaliseerd en informeel), die vaak geen welomlijnd gezicht laat zien. *Alle* genoemde vormen van zingeving komen in de huidige samenleving in meerdere of mindere mate voor en vormen voor de Nederlander een mogelijke 'optie' op de 'levensbeschouwelijke markt'. Voor de



huidige Westeuropese samenleving geldt: niet alle zingeving is levensbeschouwing, niet alle levensbeschouwing is religieus, niet alle religieuze levensbeschouwing krijgt institutioneel gestalte.

### Modernisering en rationalisering

Godsdienstsociologen benadrukken terecht dat religie weliswaar niet de enige, maar toch een uitermate sterke vorm van zingeving is. Religie plaatst de zin vraag van het individu en de samenleving binnen een kosmisch kader, en haar antwoorden beschouwen een zinvolle samenleving tegen de achtergrond van een zinvolle wereld zonder meer, een 'heilige kosmos'. Vervolgens: godsdienst verleent zin, maar doet nog veel meer dan dat: zij verzoent de mensen met de eindigheid van het bestaan, troost hen in de onvoorspelbaarheid van het bestaan (lijden, dood) en biedt hun daarvoor compensatie in een heilsperspectief; zij oriënteert mensen in hun handelen, wijst hen op hun verantwoordelijkheid, maar verdisconteert ook hun falen (kwaad, tragiek); zij verleent hun leven stabiliteit en identiteit en bevordert hun integratie in de samenleving. En last but not least: religie geeft ook een antwoord op nieuwsgierige kennisvragen, door een verklaringsgrond voor het bestaan te bieden, een omvattende definitie van de werkelijkheid, een antwoord op de vraag 'hoe de wereld *werkelijk* in elkaar steekt'. Zowel op wils- (voluntatief), gevoels- (emotief), handelings- (normatief) als kennis- (cognitief) niveau worden mensen door religie aangesproken, en dat op een samenhangende, geïntegreerde manier.

Zo'n groot overkoepelend zingevingssysteem behoort in onze samenleving tot het verleden. Wellicht kende West-Europa nog zoiets in de Middeleeuwen, al is de gedachte van een 'Christelijk Avondland' toen ook meer wens dan werkelijkheid geweest (denk aan de joden binnen de grenzen, en de moslims aan de grenzen van Europa). Ook het beeld van de 'vrome vaders' zelf moet als een mythe bestempeld worden: onder de tegenstelling tussen 'rekkelijken' en 'preciezen' verborg zich een dubbele traditie, die van geloof en ongelooft.<sup>5</sup>

Om hecht in de samenleving te zijn verankerd en van duurzame steun te zijn verzekerd hebben religies voor hun zingevingssysteem een sterke sociale basis, een *geloofwaardigheidsstructuur* nodig.<sup>6</sup> Een religie staat sterk als zij

door een hechte, zo groot mogelijke groep wordt gedeeld, ondersteund en overgedragen. Vanaf de Reformatie en de 17e-eeuwse godsdienstoorlogen werden de eerste breuklijnen in de betrekkelijk homogeen-christelijke cultuur echter steeds meer zichtbaar. In de 19e eeuw werd de religieuze pluraliteit niet alleen door katholicisme en meerdere varianten protestantisme bepaald, maar ook door de nieuwe seculiere, op het gedachtengoed van de 18e-eeuwse Verlichting geënte wereld- en levensbeschouwingen.

Maar wat voor de cultuur als geheel niet meer kon, lukte in Nederland nog wel binnen de afzonderlijke groepen. In de *verzuiling*, de maatschappelijke organisatie van groeperingen op basis van dezelfde levensbeschouwing, kon men 'onder ons' blijven. Of men nu behoorde tot de protestantse, de katholieke of de 'algemene' zuil, overal trof men zijns gelijken, of het nu school, ziekenhuis, politieke partij, vakbond, krant of vereniging betrof. De organisaties en instellingen die met elkaar een zuil vormden fungeerden als een geloofwaardigheidsstructuur, die ervoor diende de levens- en wereldvisie van de betreffende groep in stand te houden. In de jaren zestig en zeventig kwam er echter een sterke desintegratie van zuilen op gang. Dit proces van *ontzuiling* heeft de afbrokkeling van de sociale steun voor het christelijk geloof in sterke mate versneld.

Voorzover er van een zekere religieus-levensbeschouwelijke eenheid sprake is geweest, is deze nu uiteengevallen in een breed spectrum aan mogelijke zingevingen. Het christelijke geloof is daarbij bepaald niet langer dominant. En daar waar het nog wel wordt aangehangen, lijkt het niet meer in staat om de verschillende levensterreinen te beïnvloeden en onderling te integreren. Naast het christelijke geloof hebben zich andere, ook niet-godsdienstige, vormen van zingeving gemeld. Mensen mogen dan zinzoekers van nature zijn, maar zijn daarmee nog niet religieus van aard. De functies die godsdienst integraal vervulde, kunnen blijkbaar ook door andere en gecombineerde vormen van zingeving worden overgenomen. 'Niet-godsdienstige zingevingssystemen zijn functioneel equivalent'.<sup>7</sup> In weerwil van Durkheim blijkt daarmee dat de samenleving zonder godsdienst als bindende factor niet meteen uit elkaar valt en dat mensen niet collectief in wanhoop de hand aan zichzelf slaan. Zonder geloof vaart menigeen wel. Kerk en christelijk geloof lijken daarmee tot de marge van het maatschappelijk gebeuren veroordeeld. Terwijl zij vroeger meenden een monopoliepositie te hebben op de



levensbeschouwelijke markt, merken ze nu dat ze er maar met één kraampje onder vele andere staan.

Met het verzamelbegrip *modernisering* zijn de maatschappelijke en culturele processen die aan deze verschuiving van een relatief homogeen godsdienstige naar een multi-zingevingcultuur ten grondslag liggen weliswaar niet afdoende verklaard, maar in eerste aanzet wel grofweg te omschrijven. Onder modernisering (of rationalisering) verstaan we hier de ontwikkeling, waarbij de samenleving zich opdeelt in verschillende sferen die elk door eigen principes en regels worden beheerst. Sinds de Middeleeuwen hebben zich zo de economie, de politiek, de religie, de wetenschap, de techniek, de moraal en de kunst tot afzonderlijke levenssferen verzelfstandigd, die zich onafhankelijk tot elkaar verhouden. De regels en principes die in de verschillende sectoren gelden werden nu niet meer van buitenaf door een andere sector (de kerk) gedictieerd. De religie raakte daarmee haar monopoliepositie op het gebied van zingeving en de kerk haar dominante machtspositie kwijt.

De regels en principes werden nu gemeten aan één nieuw criterium: *rationaliteit*. Modernisering is rationalisering. Deze rationaliteit is vooral *doelrationaliteit* (Max Weber). Men stelt zich doelen, en berekent vervolgens de middelen en de effecten van het handelen, nodig om dat doel te bereiken. Het handelen in de afzonderlijke sferen wordt afgemeten aan het al dan niet beantwoorden aan het doel dat men zich in deze sfeer gesteld heeft. Zo wordt het criterium in de wetenschap voorspelbaarheid, in de techniek beheersbaarheid, in de economie berekenbaarheid, in de politiek maakbaarheid. Zinvol is slechts wat effect heeft en nuttig is. En de moraal, de kunst en de religie? Ze laten zich maar slecht door deze *instrumentele* vorm van rationaliteit bepalen en worden óf als 'irrationeel' ter zijde geschoven, óf tot de maten van deze uiterst beperkte opvatting van redelijkheid gereduceerd. Dan mag kunst hoogstens functioneel zijn, moeten normen op maatschappelijk of individueel nut worden toegesneden (utilisme) en waarden voorwerp van individuele willekeur worden en mag de religie als sluitsteen van een redelijke wereldbeschouwing fungeren. Vanuit deze nadruk op rationaliteit kan men onze maatschappij en cultuur enerzijds als uiterst pluriform kenschetsen, maar anderzijds ook als hoogst uniform aan de kaak stellen; de bonte veelvormigheid is in zeker opzicht slechts gezichtsbedrog: er geldt slechts één wet en die geldt overal, en dat is (een

beperkte opvatting van) *rationaliteit*.<sup>8</sup>

De Duitse socioloog Max Weber heeft de gevolgen van dit proces van rationalisering voor zingeving en levensbeschouwing in één woord proberen te vangen: er vindt een 'onttovering' (*Entzauberung*) van de wereld plaats. De westerse wereld is haar ene overkoepelende zingeving kwijt. Zij is uiteengevallen in aparte segmenten met elk hun eigen criterium voor zin en wordt gaandeweg van haar religieuze glans van een 'heilige kosmos' ontdaan. Zingeving wordt pluriform en steeds meer immanent, 'binnen-wereldlijk'.

### Een gesecculariseerde samenleving?

Vanuit het perspectief van godsdienst en kerk bezien, betekent dit rationaliseringsproces een sterke vermindering van de betrokkenheid op een transcendente werkelijkheid. Behalve deze vermindering van godsdienstigheid en de daarbij behorende ontkerkelijking houdt *secularisatie* ook een aanzienlijke beperking van de reikwijdte van de godsdienst in, die gezien het bovenstaande voor zichzelf spreekt: godsdienst en kerk zijn samenlevingssegmenten onder andere geworden en verliezen gaandeweg hun greep op politiek, moraal, etc. De actieradius van de godsdienst vermindert, hij lijkt steeds meer irrelevant te worden voor het maatschappelijk leven van alledag. Ik noem een paar kwantitatieve gegevens, als aanvulling op het zojuist gegeven schema.

Globaal gesproken komen onderzoekers (de gegevens stammen uit 1985) onder de Nederlandse bevolking de volgende wijzen van zingeving tegen. Er blijkt nog steeds een duidelijk christelijk zingevingmodel te bestaan, waarbij mensen het bestaan van God en van een ander leven erkennen, in het licht waarvan het menselijk leven, lijden en dood, goed en kwaad hun betekenis ontvangen, en waarbij men betrokken is op de kerk (41%). (Bij dit gegeven tekenen de onderzoekers aan dat kerkelijkheid en christelijkheid elkaar niet geheel dekken: zo'n 7 procent van de onkerkelijken noemt zich gelovig, zo'n 14 procent van de kerkleden beschouwt zichzelf ongelovig.)

Daarnaast is er echter een duidelijk omljnd, tweede zingevingmodel gegroeid, dat op grotere steun kan rekenen dan het christelijke. Een *binnenwereldlijke* levensbeschouwing, waarbij de zin van het leven in dit leven zelf wordt gezocht en zelf aan het leven moet worden gegeven.



Als tussenvormen wordt er een algemeen, 'leeg' transcendentiegelooft gesignaleerd ('Er moet wel iets zijn...'). Daarnaast treden er vormen van zingeving op, die brokstuksgewijs de twijfel aan de zin van het leven, dood, lijden en transcendentie verwoorden, maar niet tot systeem gebracht (kunnen) worden.

Tenslotte is er ook sprake van een bewuste ontkenning van het godsbestaan (atheïsme) en de zin van het leven. Maar ondanks de grote plaats die het *atheïsme* in de theologische en filosofische bezinning heeft ingenomen, komt het in de statistiek pas achteraan. De religiekritiek die militant ten strijde trok tegen de illusies van het godsgeloof, de beredeneerde zekerheid van Gods niet-bestaan, lijkt eerder een overblijfsel uit de 19e eeuw te zijn dan een kenmerk van het hedendaagse levensgevoel. De gelovige, die nu in het atheïsme zijn grootste vijand ziet, doet aan Don Quichoterie. Dat geldt eveneens van het *nihilisme*, door K.H. Miskotte eens omschreven als: 'het geloof of het inzicht, dat achter alle geloofs-, maar tevens achter alle kennis-inhouden, en evenzeer achter alle 'waarden' niets bestaat, dat daaraan beantwoordt'.<sup>9</sup> Opnieuw een geliefd theoretisch thema, zoals recentelijk in de literatuur weer blijkt. Maar Miskottes gedachte dat het praktische, consequent doorleefde, *echte* nihilisme als levenshouding nauwelijks mogelijk is, omdat de moderne mens doorgaans altijd nog wel érgens in geloof (idem, 26v.) wordt bevestigd door het onderzoek: van nihilisme willen Nederlanders niet zoveel weten.<sup>10</sup>

De moderne levenshouding lijkt eerder gekenmerkt te kunnen worden door termen als *agnosticisme* en religieuze *onverschilligheid* (*indifferentisme*). De agnosticus (van *a-gnosis* = niet-kennis [Gr.]) weigert om uitspraken te doen over een transcendente werkelijkheid, omdat het volgens hem of haar onmogelijk is daar kennis van te verwerven en zinvolle uitspraken over te doen. Omdat noch de zekerheid van Gods bestaan, noch die van zijn niet-bestaan is te verkrijgen, zoekt hij of zij de zin van het leven binnen de grenzen van de kenbare, immanente werkelijkheid. De agnosticus denkt nog na over de godsvraag, hij of zij verdedigt een beredeneerd ongelooft. Dat kan men niet zeggen van de religieus onverschillige. Hij of zij antwoordt op de vraag naar God alleen met schouderophalen. De godsvraag wordt niet beantwoord, omdat hij niet meer de moeite van het stellen waard geacht wordt. Niet alleen het gevoel voor religieuze vragen verdwijnt,

ook de ontkenning van het bestaan van God wordt als zinloos ervaren.<sup>11</sup> De zingeving wordt daarmee ontdaan van het religieuze kader, waarmee zij tot nog toe onlosmakelijk leek vergroeid. Mogelijk is zelfs ook de behoefte aan een geïntegreerde levensbeschouwing niet meer aanwezig en is men al tevreden met *zinfragmenten*.

Maar al is deze laatste levenshouding wijd verbreid, zij is daarmee nog niet algemeen. Eerder lijkt de zingevingpluraliteit uit te monden in een levensbeschouwelijke polarisatie rond beide dominante zingevingmodellen, de christelijke en de binnenwereldlijke. Met de hierboven aangehaalde onderzoekers kan men stellen dat 'Nederlanders een binnenwereldlijk denkend volk vormen met een zeer christelijke inslag of, zo men wil een volk waarvoor christelijk en niet-christelijk in hoge mate keuzecategorieën geworden zijn'.<sup>12</sup> De suggestie dat de Nederland een volstrekt gesecculariseerd land is geworden vindt dus in de feiten geen steun. Sociologen wijzen er op dat van een *lineair* secularisatie-proces geen sprake is, maar dat er eerder van een gedifferentieerde ontwikkeling sprake is. Godsdienst speelt nog wel degelijk een rol in zingeving, betogen zij, en halen haar weer als 'vergeten factor' voor het voetlicht. Zij wijzen op de nog stevig in de samenleving verankerde gevestigde confessionele kerken, op revitaliseringstendenzen binnen het protestantisme (evangelische beweging) en vernieuwingsbewegingen binnen de Rooms-Katholieke Kerk; op zoekende vormen van spiritualiteit en niet-geïnstitutionaliseerde religie (New Age); op bepaalde vormen van publieke religie die staat en volk tot voorwerp hebben (de herdenking van de Tweede Wereldoorlog) (M.B. ter Borg). Bovendien heeft de komst van grote aantallen allochtone migranten er voor gezorgd dat er nu zo'n 430.000 moslims in Nederland wonen,<sup>13</sup> waarmee ons land evenzeer een multi-religieuze als een gesecculariseerde samenleving kan worden genoemd.

### Individualisering en postmodernisme

Een samenleving die in afzonderlijke segmenten is opgedeeld; het integratiepunt 'God' dat hen bijeenhield is verbleekt – waar vinden mensen nog antwoord op hun vragen naar zin? In zichzelf. Het individuele 'ik' is het enige centrum van waaruit een mens zijn wereld nog aaneen kan smeden. In de verschillende 'compartimenten' van de samenleving speelt het individu zijn of haar diverse rollen.



Meerdere deel-levens in verschillende werelden. Maar hij of zij heeft er wel voor te zorgen dat er achter en in de burger, gelovige, echtgenoot, werknemer, *dezelfde* mens verscholen zit, met een individuele identiteit. Het proces van differentiëring heeft een gecompliceerd maatschappelijk organisatiepatroon in het leven geroepen, dat de coördinatie tussen de verschillende sectoren en subsectoren regelt. De traditionele gemeenschapsbanden van familie, buurt, dorp en streek zijn door een formele, rationele *bureaucratie* vervangen. Een onoverzichtelijke, abstracte samenleving is het gevolg, waarin het individu van rol verwisselt zoals hij van colbert of trui verandert. Over het totaal heeft hij geen overzicht, op het geheel geen greep. Deze bureaucratie lijkt de integrerende functie die de godsdienst vroeger speelde te hebben overgenomen. Maar de enige 'zin' die de bureaucratie kan verschaffen is een verbrokkeld besef van doel-middel-functionaliteit; vergeleken met de 'sterke', godsdienstige zingeving een mager aanbod.<sup>14</sup> Het individu moet zelf in zijn overige zinbehoefte voorzien, zijn eigen zingevingsstelsel opbouwen. Het kwetsbare 'ik' is daarmee zowel bron, criterium en integratiepunt van zijn eigen zin geworden. Het individu is zijn eigen wetgever (*autonoom*) geworden. Politiek, economisch en sociaal, maar ook religieus. Wat zingeving betreft wordt nu bijna letterlijk het 'zoveel hoofden, zoveel zinnen' waar.

Pluralisering is dus tegelijk *individualisering*. Mensen bepalen *zelf* hun zin, naar behoefte. Ze beschouwen bestaande zingevingsstelsels als basismateriaal, waaruit zij zelf hun zingevingspakket naar keuze kunnen samenstellen (*eclecticisme*). Men is wellicht gelovig, maar dan wel 'à la carte'. Na eeuwenlang confectie te zijn geweest, wordt zingeving eindelijk maatwerk, toegesneden op de uniciteit van elk individu, zeggen de verdedigers. Een 'bricolage-' of 'graascultuur', zo oordelen met minachting de critici.

(Post)moderne mensen beschouwen zich dus als 'autonoom individu', maar zijn ze het ook? Het beeld dat mensen van zichzelf scheppen en aan anderen voorhouden, beantwoordt echter maar ten dele aan de werkelijkheid. Dit vanwege de structuur van de samenleving zelf: omdat de controle en dwang die de samenleving op het individu uitoefent niet meer in één punt is geconcentreerd, maar opgedeeld en anoniem geworden is in de diverse sectoren waar hij deel van uitmaakt. Zij is minder herkenbaar, maar daarom nog niet minder groot. Maatschappelijke vrijheid is slechts beperkt. De

persoonlijke ervaring van vrijheid is begrensd tot de privé-sfeer: de kleine kring die de enkeling wel overziet en waarop hij of zij invloed kan uitoefenen.<sup>15</sup> Individualisering betekent ook: *privatisering* van zingeving.

Dat de ervaring van versplintering en verbrokkeling van zin overheerst, is daarom niet zo verwonderlijk: het bezitten van de vrijheid om zichzelf een samenhangend zingevingsstelsel te construeren lijkt een 'onmogelijke mogelijkheid'. Sommigen slagen er in een redelijke mate van integratie tot stand te brengen. Het zijn mensen met een sterk en dominerend levensdoel dat hun dagelijks leven vorm geeft en beheerst, al dan niet gedragen door een levensbeschouwing. Bij anderen dringt zich de ervaring van *fragmentarisering* van zin op. Onderzoekers constateren een type zingeving dat is georganiseerd rondom meerdere, op zichzelf gelijkwaardige levensdoelen, waarvan er niet één een duidelijke prioriteit heeft. Mensen putten daarbij uit diverse zingevingsbronnen. De eventuele band met een levensbeschouwing is in dit *mozaïek*-type van zingeving losjes of ontbreekt zelfs geheel, en behelst vaak niet meer dan een vaag beroep op authenticiteit en zelfontplooiing.<sup>16</sup>

Soms wordt tussen de verschillende doeleinden en activiteiten helemaal geen verband meer gezocht en hangen ze als een soort conglomeraat 'als los zand' aan elkaar. Niet alleen de zingeving, ook de individuele identiteit zelf lijkt pluraal geworden te zijn. En veel mensen lijken er *niet* onder gebukt te gaan. Integendeel, hun 'nihilisme' is frivool geworden. Zij zijn 'blij, dat het leven geen zin heeft':<sup>17</sup> 'Stel u eens voor hoe het zou zijn als het leven wel zin had en wij die zouden weten. Dat zou een ware catastrofe zijn. De rampzalige gevolgen, die zich direct laten voorstellen, zouden verbijsterend zijn. We zouden wegzinken in een gigantische trog koud geworden griesmeelpap. Het dictaat van de zingeving zou elke beweging belemmeren, elk initiatief blokkeren en elk nieuw idee verschralen door de verplichte en onvermijdelijke toetsing in welke mate het bijdraagt aan de alle overkoepelende bedoeling van dit leven. We zouden de zin van het leven slechts als doem kunnen ervaren.'<sup>18</sup>

Moeten we deze versplintering in de cultuur nu alleen negatief beoordelen, of kunnen we haar ook positief begroeten? Dat laatste gebeurt in het *post-modernisme*, dat de fundamentele verscheidenheid op alle gebieden niet betreurt, maar juist toejuicht. Hoewel het woord een modieuze



verzamelterm lijkt voor uiteenlopende stromingen in de architectuur, de beeldende kunst, de literatuur en de filosofie, lijkt er toch een gezamenlijke tendens aan ten grondslag te liggen: het besef dat er een tijdvak in onze cultuur is afgesloten dat op universele eenheid gericht was. Een eenheid die niet als heilheid, als 'heil' moet worden beschouwd, maar als een dwangbuis: het éne staatsgezag, de éne God, het éne 'ik'. Het postmodernisme is de terreur van het Ene voorbij en verdedigt een principiële pluralisme. Het waardeert het relatieve tegenover het absolute, het heterogene tegenover het homogene, het individuele tegenover het algemene, het verschil tegenover de identiteit, het geschil tegenover de overeenstemming, de breuk tegenover de eenheid, de discontinuïteit tegenover de continuïteit, het nomadisch zwerven tegenover het thuiskomen. Het raakt niet in paniek temidden van de wervelende wirwar aan stijlen, talen, smaken en culturen, maar levert er zich met overgave aan uit. De postmoderne cultuur is een post-industriële cultuur, waarbij het niet meer om concentratie, zelfbeheersing en produktie gaat maar om prikkels en informatiestromen, waardoor het individu zich mag laten meevoeren. Het postmodernisme als filosofische stroming distantieert zich weliswaar van het *hedonisme* (op genot gericht zijn) en *eclecticisme* van onze wereldwijde consumptiecultuur. 'Men luistert naar reggae, kijkt naar Westerns, eet 's middags bij McDonalds en proeft 's avonds van de regionale keuken, draagt Franse parfum in Tokio, en dat waarnaar de t.v.-quiz vraagt fungeert als kennis.'<sup>19</sup>

Maar in beide uit zich een parallelle manier van denken, die het zoeken naar overkoepelende zin heeft opgegeven. De Franse denker J.-F. Lyotard laat zien hoe wij, na ons geborgen te hebben geweten in het Grote Verhaal van de religie en de mythe, elkaar in het Westen weer een nieuw Groot Verhaal hebben verteld: dat van de universele Rede, de Vooruitgang en de Emancipatie van de mensheid. Deze ideologie van de 18e-eeuwse Verlichting ligt echter nu voorgoed achter ons. Zij heeft haar onmacht bewezen, door in onze eeuw niet de beloofde menselijkheid te brengen, maar in 'Auschwitz' te resulteren. Na deze ontgoocheling over de Grote Verhalen resten ons alleen nog micro-verhalen, waarin geen ruimte meer is voor grote waarden en overtuigingen. En dat is beter ook, want die blijken gevaarlijk te kunnen zijn, aldus Lyotard. Het post-modernisme is geen *cynisme*, maar scheert er wel

rakelings langs. Terwijl het post-modernisme een soort keerpunt-denken is, en toch nog op zoek lijkt te zijn naar nieuwe toekomstige waarden, heeft het cynisme elk geloof in waarden afgezworen. 'Nieuwe waarden? Nee, dank je', aldus de cynicus, die schaamteloos erkent dat er achter alle schijn van menselijkheid alleen maar wil tot macht verborgen ligt.<sup>20</sup>

### Zin geven is zin ontnemen

Hoe zullen christenen, zinzoekers in de christelijke traditie, op deze waaier van zingevingen kunnen reageren? Rondom die vraag maak ik tenslotte wat afsluitende opmerkingen. Twee reacties lijken me de plank mis te slaan. In de eerste plaats een massief tegenoffensief tegen het veelvoud van verschillende zingevingen met de Ene Christelijke Waarheid, tegen het tastend zoeken en vragen naar zin met het Grote Christelijke Zinaanbod.

Het geloof als 'antwoord op alle vragen' neemt allereerst de vragen en de vragensteller niet ernstig, maar miskent bovendien ook de kwetsbaarheid van het Antwoord. Het geloof is geen hapklare brok die iedereen maar door de strot geduwd kan worden, maar wordt vlees en bloed in elke tijd en cultuur. Zoals God zelf mens geworden is, zo incarneert ook het evangelie. In een naar zin zoekende cultuur zoekt daarom het evangelie mee; het deelt in de ervaring van zinloosheid, is Deelnemer en geen Buitenstaander aan deze cultuur.

Maar om van de weeromstuit dan maar tot een volledige identificatie en gelijkschakeling met deze cultuur te besluiten, lijkt me eveneens een doodlopende optie. Ik heb het oog op dat christendom, dat zich heeft neergelegd bij zingeving als marktprodukt en bescheiden genoeg neemt met een kraampje op de levensbeschouwelijke markt. 'U zoekt zin? Wij bieden het leukste assortiment!' Dan lijken me een aantal kostbare elementen uit de christelijke zinervaring te grabbel gegooid.

Mijns inziens dient in elk geval een wezenlijk deel van een christelijk antwoord op de zingevingscrisis gevormd te moeten worden door het idee van zin *geven* zelf onder kritiek te stellen. Mensen moeten zelf uit hun leven een zinvolle orde construeren, maar kunnen ze het ook? Ze beschouwen zich als 'autonoom individu', maar zijn ze het ook? Het beeld dat mensen van zichzelf scheppen en aan anderen voor-



houden, beantwoordt maar ten dele aan de werkelijkheid, dit vanwege het bureaucratische karakter van de samenleving zelf, heb ik zojuist beweerd. We hebben lang niet zoveel touwtjes in handen als we denken. Ik wil er aan toevoegen dat het spreken over de individuele autonomie inzake zingeving ook twijfelachtig is vanwege het karakter van de zinervaring zelf. 'Zin' ontleent mensen immers aan een omvattend verband waarin zij zichzelf bevinden, maar waarop zij per definitie geen greep hebben. De betekenisvolle orde waarin men wil worden opgenomen kan in vrijheid worden beaamd en geaccepteerd, maar niet uit het niets worden geschapen. Zij transcendeert ons. Zij gaat ons te boven en is ons principieel voorgegeven. Zingeving is in de eerste plaats *zinontlening*. Zinzoekers die zin gevonden hebben zijn zinontleners. Zin kan niet naar believen worden geïnstrumentaliseerd, niet als waar aan de man worden gebracht en verhandeld.<sup>21</sup>

Dit moment van *transcendentie* is wezenlijk voor elke, ook niet-religieuze ('immanente') zinervaring. Zin is iets dat ons wedervaart, ons overkomt – en pas in die passieve zin kan zij een echte *ervaring* worden. Zin zoeken is dan: ontvankelijk zijn voor zin die zich aan mij toont, zich aanbiedt. Zin ervaren: er ja op zeggen, haar beamen. Die ontvankelijkheid is zo'n wezenlijke voorwaarde voor het ervaren van zin, dat het soms lijkt alsof de zinervaring *in* het zinzoeken zelf ligt. In dit moment van transcendentie van zinervaring zit opgesloten dat zin ook nooit te 'hebben' is. Hij is per definitie open, ondefinieerbaar, niet te omlijnen, niet immanent te maken, nooit 'in de hand te houden'. Zin 'overstijgt' mij. Zin komt op mij toe, is per definitie toe-komst.

In het ervaringskarakter van zin ligt echter ook opgesloten dat de zin *mij* overkomt, dat wil zeggen mij alleen, hier en nu. Ervaring hebben we nooit van horen zeggen, uit de tweede hand; ervaring is ook nooit voor alle mensen algemeen geldige ervaring. En ook eenzelfde, allerpersoonlijkste ervaring kunnen we maar één keer maken. In die zin behoort een ervaring alleen aan mij toe, is zij mijn 'bezit'.<sup>22</sup> Dat geldt ook voor die aaneenschakeling van ervaringen die mijn biografie, mijn levensgeschiedenis uitmaken. Zij horen bij mij alleen, ze behoren mij toe. Ook zinervaring is zo'n *persoonlijke* ervaring. Verweven in een biografie, ingevouwen in het levensverhaal dat mensen van zichzelf (of met zichzelf) vertellen. Ouderen doen dat veelvuldig; zij hebben dan ook pas echt een verhaal te vertellen. Ervaringsverhalen, over

wat hen is weder-varen. Zij rijgen die verhalen niet alleen aaneen, maar zoeken er ook de zin van, proberen er een betekenisvolle orde in te ontdekken.

Hier meldt zich tenslotte een derde, wezenlijk moment van de christelijke zinervaring; dat het zoeken van zin een zoeken naar heelheid, naar geheeld zijn, naar heling of heil is. Mensen proberen ook heil te vinden in hun levensverhaal. Ook dat proberen zij tot eenheid, tot *heelheid* te brengen: ervaring van heling en geheeld zijn. Ouderen willen de lijnen van hun leven tot een leesbaar patroon schikken, er een betekenisvolle orde in aanbrengen. Ze kijken daarom veel terug. Niet uit heimwee, maar uit behoefte aan orde op zaken. Sommigen lijkt dat aardig te lukken: orde op zaken stellen. Anderen (de meesten?) krijgen hun levensverhaal maar moeilijk alleen rond. Mensen die hen helpen hun verhaal tot heelheid te brengen, zijn brengers van heil, óók als ze geen Grote Woorden meer op de lippen durven te nemen.

#### Noten

- 1 P. Sars/P. van Tongeren (red.), *Zin en religie*; Wijsgerige en theologische reflecties rond de zinvraag, Baarn 1990, p. 101 en 104.
- 2 H. de Jager/A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie*; Gezichtspunten en begrippen, Leiden/Antwerpen 1983 (8e druk), p. 178.
- 3 P.L. Berger, *Het hemels baldakijn*; Bijdrage tot een theoretische godsdienstsociologie, Bilthoven 1967.
- 4 E. Hijmans/H. Hilhorst, 'Hedendaagse vormen van zingeving. De 'onzichtbare' religie van de Nederlander', in: O. Schreuder/L. van Snippenburg (red.), *Religie in de Nederlandse samenleving*; De vergeten factor, Baarn 1990, 137 – 164, p. 141.
- 5 O.Schreuder, 'De religieuze traditie in de jaren tachtig', in: O. Schreuder/L. van Snippenburg (red.), *Religie in de Nederlandse samenleving*; De vergeten factor, Baarn 1990, 17 – 41, p. 30.
- 6 Zie Berger.
- 7 G. Dekker, 'Secularisatie in de westerse samenleving', in: G. Dekker/K.U. Gabler (red.), *Secularisatie in theologisch perspectief*, Kampen z.j. (1988) 31 – 48, p. 41. Vgl. ook G. Dekker, *Godsdienst en samenleving*; Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie, Kampen 1987, p. 105 e.v.
- 8 L. Newbigin, *The Gospel in a Pluralist World*, Grand Rapids/Genève 1989.
- 9 K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen*; Over de zin van het Oude Testament, Haarlem 1965, p. 22.
- 10 Schreuder, p. 22.
- 11 *Concilium*; Internationaal tijdschrift voor theologie, 'De religieuze onverschilligheid', Hilversum 1983/5.
- 12 Schreuder, p. 22.



- 13 N. Landman, *Van mat tot minaret*; de institutionalisering van de islam in Nederland, Amsterdam 1992, p. 40.
- 14 A.C. Zijderveld, *De abstracte samenleving*; een cultuurkritische analyse van onze tijd, Meppel 1971, p. 96 en p. 164 e.v.
- 15 Zijderveld, p. 158 e.v.
- 16 Hijmans/Hilhorst, p. 147 e.v.
- 17 J. van Heerden, *Wees blij dat het leven geen zin heeft*. Amsterdam 1990.
- 18 Van Heerden, p. 11 e.v.
- 19 J.-F. Lyotard, *Het postmoderne weten*, Kampen 1987.
- 20 P. Sloterdijk, *Kritiek van de cynische rede*, Amsterdam 1984.
- 21 A. Burms/H. de Dijn, *De rationaliteit en haar grenzen*; Kritiek en deconstructie, Assen/Maastricht 1990.
- 22 H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*; Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen 1986 (1960), p. 359.